

Salpeteretolden af 1638—39 og den private spekulationshandel bag den.

AF

SUNE DALGÅRD

Med den Dansk-Svenske krig 1643-45 udløstes 30 års stadig rivalisering og gensidig uvilje mellem de Nordiske riger. Resultatet af krigen viste klart for alverden den omvæltning af magtforholdene i Nordeuropa, der havde fundet sted siden Kalmarkrigens slutning i 1613, da Danmark-Norge havde trukket det længste strå i våbenopgøret. Det måtte ganske vist allerede inden 1640'ernes krigeriske opgør stå klart, at magtbalancen var ændret til fordel for Sverige, der gennem sine sejre i Tyskland var kommet til at indtage pladsen som en af Europas ledende militærmagter og havde sikret sig et stærkt fodfæste på den anden side af Østersøen. Alligevel måtte Danmark-Norge regnes for en vanskelig modstander for de Svenske hære, idet Christian 4.s stærke flåde gjorde det umuligt for Svenskerne uden hjælp fra anden side at ramme arvefjenden dødeligt. Krigens gang viste da også, at først samvirket mellem Sverige og de Forenede Nederlande, Vesteuropas stærkeste handels- og flådemagt, var i stand til at knække den Dansk-Norske modstand.

Denne for Danmark så skæbnesvangre alliance havde sin rod i Østersø-politikken. Danmark og Sverige stredes om herredømmet over Østersøen — *dominium maris Baltici* — der først og fremmest havde interesse på grund af den overordentlig intense handel, der gennem Sundet blev drevet på dens sydlige og øst-

lige kyster, og hvorved Østersø-området blev sat i forbindelse med det Vest- og Sydeuropæiske marked.

Nederlænderne havde langt hovedparten af denne øst-vesttrafik, der spillede en central rolle for de Forenede Provinsers, navnlig Hollands, Zeelands og Frislands søfart og handel. De fik derved en vital interesse i Østersø-politikken og i rivaliteten mellem de Nordiske riger. Deres interesse var selvsagt at sikre sig den friest mulige sejlads og handel på det Baltiske område. Dette mål nåedes i almindelighed bedst ved at virke for opretholdelsen af magtbalancen mellem de egentlige Østersø-magter, således at ikke en enkelt magt fik nogen dominerende indflydelse og blev i stand til at diktere den Baltiske handel dens vilkår.

Som regel kunde Generalstaterne opnå dette blot ved at lade rivaliteten mellem Østersø-magterne arbejde for sig og selv indtage en neutral stilling over for deres indbyrdes stridigheder. Men hvis en af dem ved sin politik alvorligt truede Nederlandenes handelsinteresser, kunde det blive nødvendigt for Generalstaterne at optræde aktivt og alliere sig med modparten. Det var dette forhold, der lå til grund for det Nederlandske-Svenske samarbejde mod Danmark fra 1640 til 1645.

Anstødsstenen var Christian 4.s toldpolitik i Øresund. Den Dansk-Nederlandske modsætning med hensyn til Sundtolden var ganske vist af gammel dato og havde så hyppigt været genstand for forhandlinger mellem parterne, at spørgsmålet nærmest kunde betragtes som stående; men 1630'erne kom dog til at betegne et højdepunkt i Sundtoldens politiske betydning. Årsagen hertil var Christian 4.s gentagne kraftige forhøjelser af toldsatserne. Disse forhøjelser ødelagde de muligheder, der ellers skulde synes netop på denne tid at have foreligget for en Dansk-Nederlandske forståelse og muligvis endda for et vist samarbejde mod andre Østersø-magters toldpolitik. Den Nederlandske Østersø-handel, der i så lang tid havde vænnet sig til at affinde sig med Øresundstolden som noget givet, blev nemlig i disse år generet af nye toldpålæg andre steder i det Baltiske område, navnlig de af Spierinck'erne administrerede Svenske, Polske og Brandenburgske opkrævninger ved en række af de vigtigste havne på

Ostersøens sydkyst. Disse afgifter var eller kunde blive en lige så stor trusel mod den Nederlandske handel som Oresundstolden og måtte naturligt bidrage til at kølne forholdet mellem Generalstaterne og de andre Ostersø-magter. Nogle af Christian 4.s toldforhøjelser i Sundet i 1630'erne synes da også at have haft en vis sammenhæng med de nye toldpålæg ved Østersø-havnene og delvis at have haft til formål at drive Generalstaterne frem til en kraftig optræden mod disse¹. De fik imidlertid den modsatte virkning, idet de kastede Nederlænderne i armene på Svenskerne.

Blandt 1630'ernes forhøjelser af Oresundstolden kom salpeteretolden af 1638-39 til at stå som kulminationen, og den blev både for samtiden og den senere historiske opfattelse det mest slående eksempel på Christian 4.s yderliggående og uforsigtige toldpolitik over for de Forenede Nederlande. Dens reelle økonomiske betydning har — skønt den ikke var ringe — næppe kunnet måle sig med dens politiske betydning, der beroede på, at den i en situation, hvor Nederlændernes tålmodighed var bragt til bristepunktet, kom til at virke som dråben, der får bægeret til at flyde over. Yderligere var dens propagandamæssige værdi på grund af dens extreme karakter så iøjnefaldende, at den naturligt måtte finde sin plads i første række ved en aktion mod toldpolitikken i Øresund i det hele taget, selv om en sådan aktion måske mere tog sigte på økonomisk betydningsfuldere, men for den almene opfattelse mindre påfaldende og udæskende afgifter. Endelig måtte salpeteretolden forekomme Nederlænderne særlig uantagelig på grund af den — som det skal søges påvist — velbegrundede mistanke, man nærrede om, at der bag den skjulte

¹ For 1631-pålæggenes vedkommende se således: RA. TKUA. NEDERLANDENE A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det politiske forhold til Nederlandene 1623-40*, kopi af Carel v. Cracauws indberetning til Generalstaterne 21. maj 1631, de Nederlandske ambassadørers 3. proposition afleveret 10. sept. 1631 (gl. stil) og deres replik af 11. sept. 1631 (gl. stil) samt koncept til resolution til C. v. Cracauw 19. jan. 1632. — Hvor intet specielt anføres, er i det følgende dateringerne på Nederlandske akter, herunder også indberetninger fra Generalstaternes resident i Danmark, efter ny stil, mens dateringerne på akter af Dansk oprindelse er holdt i gammel stil.

sig private spekulationsinteresser, hvis heldige fremgang delvis var afhængig af tab og skade for bestemte forretningskredse i Holland¹.

Efter at Generalstaterne i 1632 ved deres kraftige og vedholdende protester mod toldforhøjelserne i Sundet 1629 og 1631-32 i det væsentlige havde opnået en tilbagevenden til forholdene fra før 1629, var der i årene 1632-35 i det store og hele ro om toldspørgsmålene². Fra 1635 begyndte forhøjelserne imidlertid atter. I maj dette år indførtes nemlig en ny 1 % told, en såkaldt »100-penge«, på salpeter, krudt og al anden ammunition, ud over den sædvanlige told på disse varer³. Den betød vel ikke alverden i penge, men er bemærkelsesværdig ved de varer, den ramte. Det drejer sig om de direkte krigsfornødenheder, som den Danske konge mente at have ret til efter forgodtbefindende at tillade eller forbyde gennemførselen af gennem Sundet og eventuelt overtage af, hvad han selv behøvede⁴. Når passagen tillodes, mente man altså, at disse varer passende kunde udrede en extra høj afgift i forhold til andre varer. Denne første moderate specialtold på salpeter og anden ammunition blev dog foreløbig en isoleret foreteelse i den almindelige sundtoldpolitik. Først fra 1638 tilspidsedes forholdet til Nederlandene atter alvorligt, idet Christian 4. fra 1. april dette år genindførte de høje toldsats

¹ Med hensyn til Danmark-Norges stilling i forhold til Sverige og Nederlandene, navnlig i Østersø- og Oresundsspørgsmålene henvises i almindelighed til J. A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie* ... I (1629-35) (Kbh., 1876) og II (1635-45) (Kbh., 1881). Specielt om salpeter-tolden se II, 218-20.

² Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* I, 201-06, II, 212.

³ *Kancelliets Brevbøger 1635-36* (Kbh., 1940), 172-73, jfr. Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 212.

⁴ Fridericia, sidst anf. arb., 200-01, 218. — I 1620 havde Generalstaterne bedt Chr. 4. om tilladelse til at føre 150.000 pd. salpeter, som de havde købt i Danzig, toldfrit gennem Oresund. De fik tilladelsen, men kongen lod dem forstå, at han kun nødigt gav den på grund af sine egne rigers behov, og han understregede, at han efter gammel skik hævdede et prærogativ med hensyn til salpeter (RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Ausländisch 1620-21*, 112 a-113 a).

fra 1629. Hvor kraftige forhøjelserne var, ses bedst af, at indtægten af tolden mere end fordobledes fra 1637 til 1638¹. Mærkeligt nok synes Generalstaternes reaktion at have været ret spag. De protesterede ganske vist over for Christian 4.s resident i Haag², men til mere energiske forholdsregler, f. ex. afsendelsen af en særlig ambassade til kongen som i 1631, gik de endnu ikke.

De skulde imidlertid snart få grund til at føle deres interesser endnu mere krænkede, og det på en måde der kunde tænkes at indebære de farligste konsekvenser for fremtiden. Den 20. november 1638 udfærdigede Christian 4. nemlig fra Glückstadt en kort ordre til øresundstolderne om fremtidig at opkræve en told på ikke mindre end 14 rdl. af hvert centner rå salpeterjord, som førtes igennem Sundet³. Toldpålægget er dog næppe blevet publiceret og fik næppe heller nogen praktisk betydning de første måneder på grund af den fremrykkede årstid. Umiddelbart før sejladsens genoptagelse i foråret 1639 bekræftede kongen imidlertid 28. februar ordren og indførte samtidig foruden en specialtold på fløjl en generel toldforhøjelse, hvorved det pålagdes Nederlænderne og alle andre fremmede undtagen Svenske at betale en 1 % værditold på alle varer, »den 100. penge«, en afgift som hidtil kun Englændere, Skotter og Franskmænd havde betalt, men som Nederlænderne kun havde mærket ved den specialafgift, der som nævnt i 1635 var blevet lagt på salpeter og anden ammunition⁴. Af disse nye afgifter er det salpeteretolden, der falder mest i øjnene, idet den var af en så ekstrem karakter, at Nederlænderne vist aldrig i Øresundstoldens historie havde været udsat for noget lignende. Efter den gamle toldrulle, der havde været i kraft til 1. april 1638, havde 6 centner salpeter svaret

¹ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 212-14.

² RA. TKUA. NEDERL. B. 42. *Gesandtskabsrelationer . . . fra resident Martin Tancke 1638-45*, Tancken til Chr. 4. Haag 9./19. aug. 1638.

³ RA. ØRESUNDS TOLDKAMMER. *Kgl. missiver, instruktioner og kvittancer m. m. til toldere og toldskrivere ved Øresunds Toldkammer 1554-1660*, orig. kgl. ordre til øresundstolderne dat. Glückstadt 20. nov. 1638.

⁴ *Ibid.*, orig. kgl. ordre til øresundstolderne dat. Kronborg 28. febr. 1639; RA. ØRESUNDS TOLDREGNSKABER. *Indlægtbilag 1639 C*, 1 a; Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 217-19.

1 rdl. i lastpenge, og hertil kom så fra 1635 1^o/₀-afgiften. Ved indførelsen af den almindelige toldforhøjelse i 1638 lagdes der yderligere 3 rdl. told på hver 6 centner, så den samlede afgift nu synes at have været godt $\frac{3}{4}$ rdl. pr. centner¹. Tolden på 14 rdl. var således kolossal selv i forhold til forhøjelsesrullens stærkt øgede satser, og sammenholdt med den gamle rulle måtte den naturligvis forekomme endnu mere udfordrende. Aller mest graverende tog den sig dog ud, når den blev sat i forhold til salpeterets handelsværdi, der vel normalt højst var ca. 25 rdl. pr. centner.

Det er forståeligt, at disse forhøjelser af tolden udløste en kraftig reaktion i Nederlandene. Man havde endnu knap nok sundet sig ovenpå det foregående års forhøjelser, da meddelelsen om de nye afgifter kom. Den Danske toldpolitik syntes at skulle

¹ V. A. Secher, *Corp. Const. V* (Kbh., 1903), 405; RA. ØRESUNDS TOLDKAMMER 2. bind nr. 4. »Den Gambel Told Rulle»; RA. TKUA. ALMAFD. 445. *Briefschaften den Öresundischen Zoll betreffend 1547-1697*, sammenstilling af toldrullerne gældende i 1627 og 1636; KGL. BIBL. KBH. NY KGL. SAML. 447 FOL. »Copia aff Kongel: Maj: Toldrulla» 1638 1. jan. — 1639 1. jan.; ALGEMEEN RIJKSARCHIEF HAAG, STATEN GENERAAL 5904, *Liassen Denemarken 1636-39*, indlæg til Carel van Cracauws skr. til Generalstaterne 18. marts 1639. — Måske var der allerede inden indførelsen af tolden på 14 rdl. foretaget forhøjelser ud over den generelle forhøjelsesrullens satser. En rulle over toldsatserne i Sundet i 1638 dateret 24. marts 1640 og egenhændigt underskrevet af oresundstolderne Hermand Holstein og Goddert Braem (RA. TKUA. ALM. AFD. 445. *Briefsch. den Öresund. Zoll betr. 1547-1697*; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve IV* (Kbh., 1882), 318) anfører nemlig for 6 centner salpeter eller krudt en lastetold på 6 rdl., mens rubrikkerne for fyrpenge og forhøjelsestold står tomme, og dette er igen ved overstregning rettet til 6 rdl. for eet centner. På samme måde som tolden på 14 rdl. inkluderede fyrpenge, defensionspenge, lastepenge og den almindelige forhøjelsestold, har der således måske allerede forud for den været indført en samlet toldafgift på salpeter på 1 rdl. pr. centner. Da tolden i 1640 atter nedsattes fra de 14 rdl., blev den sat til 6 rdl. pr. centner. Det er sandsynligt, at rettelsen fra 6 til eet centner først er foretaget i 1640, idet den pågældende rulle synes at have forbindelse med de forhandlinger og overvejelser, der da fandt sted vedrørende ændring af toldsatserne, og som bl. a. medførte den nævnte nedsættelse af salpeteretolden.

blive en skrue uden ende, hvis der ikke blev grebet energisk ind imod den. De første meddelelser om de nye toldpålæg synes endda at have gjort forholdene endnu grellere, end de i virkeligheden var, ved at tale ikke om en 1 % afgift, en 100. penge, men om en 40. penge, altså en $2\frac{1}{2}$ % værditold. Det skulde naturligvis ikke stemme gemytterne blidere. Hvad specielt salpeter-tolden angår, måtte den på flere måder virke særlig uheldigt. For det første måtte det selvsagt være meget betænkeligt for en krigsførende magt som Generalstaterne at se tilførselen af salpeter, det vigtigste råstof for krudtfabrikationen, truet eller blot hæmmet ved fremmede indgreb mod salpeterhandelen på Østersø-området, der var en hovedleverandør af denne vare. Netop på dette tidspunkt måtte det endda virke særlig betænkeligt, fordi de Forenede Nederlande truedes ved udrustningen af en stor Spansk flåde, en ny armada, der skulde søge at knække dem militært og maritimt. Til imødegåelse af denne fare måtte Generalstaterne i foråret 1639 foretage betydelige flåderustninger, der bl. a. krævede store mængder af salpeter til det nødvendige krudt¹. Også fra et toldpolitisk synspunkt måtte den Danske salpeter-told på grund af sin extreme karakter virke faretruende. Hvis Nederlænderne bøjede sig for den og uden videre betalte den, måtte de jo regne med, at lignende ublu afgifter når som helst kunde blive pålagt andre enkelte varer. Allerede for konsekvensernes skyld måtte de derfor være tilbøjelige til en kraftig optræden. Endelig var der det ved salpeter-tolden, at den ikke som de generelle afgiftsforhøjelser ramte moderat over en bred front, men slog hårdt mod en meget begrænset gruppe storkøb-mænds interesser. Sagen var nemlig, at salpeter var et produkt, der på det Nederlandske marked var udsat for stærke monopolistiske tendenser. Vi har fra en halv snes år senere vidnesbyrd om monopol- og karteldannelser inden for salpeterhandelen², og alt tyder på, at det også i 1639 var en lille gruppe af Amsterdam-

¹ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 122, 126.

² Violet Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, (Baltimore, 1950), 75-76.

kobmænd, der i indbyrdes forståelse drev hovedparten af salpeterhandelen og ved kontrakter havde bundet sig til betydelige leverancer til Generalstaterne, admiraliteterne og visse udenlandske magter¹. En sådan organiseret interessentgruppe var naturligvis i stand til hurtigt, kraftigt og med virkning at gøre forestillinger over for de Nederlandske statsorganer for at få dem til at tage affære.

Allerede inden den faktiske indførelse af de nye afgifter i Sundet synes man i Nederlandene at have fået nys om, hvad der forestod. I hvert fald meddelte borgmestrene i Amsterdam 11. februar 1639 byrådet, at der fra forskellige sider var indløbet meddelelse om, at den Danske konge havde i sinde at standse alt salpeter i Sundet. Det blev bestemt at underrette Staten van Holland, provinsen Hollands stænder, om sagen, for at der eventuelt kunde blive truffet forholdsregler imod dette eller udstedt udførselsforbud for salpeter fra Nederlandene².

Det var dog først i slutningen af marts, at der til Holland indløb meddelelser om, at forskellige skibe på vej fra Danzig til

¹ Foruden Johan Coymans, Gasper van Vickvoort (Wickevoort) og Antonio Cuyper (jfr. næste side) nævnes Amsterdam-kobmændene Cornelis Martsen Pronck, Simon Barchman Wuytiers og Ant. Gommaerts de jonge, der ved forhandlingerne om det i 1639 i Sundet beslaglagte salpeter optrådte som repræsentanter for ejerne af salpeteret i 18 af de 19 tilbageholdte skibe. Som ejer af salpeteret i det 19. skib nævnes Jacques Merchier de oude (GEMEENTE ARCHIEF AMSTERDAM. NOTARIELE ARCHIEVEN nr. 422 (notar Jacob Jacobs), 79, 139-40. — Jeg skylder dr. Simon Hart tak for at have henvist mig til disse akter og overhovedet for på den bedste måde at have bistået mig ved mine studier i byarkivet i Amsterdam). Endelig vides det, at Amsterdam-handelshuset Samuel Sautijn & comp. havde del i det i 1639 standsede salpeter (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. *Resolutien 1639*, 149 b). Jfr. videre, s. 335.

² GEM. ARCH. AMSTERDAM. VROEDSCHAP. *Resolutiën 16* (1633-39). — Også i Danzig synes man på forhånd at have haft bange anelser. Paulus Pels, der var både Nederlansk og Svensk kommissær i byen, skrev således 10. marts 1639 til Axel Oxenstierna, at der sendtes over 6.000 centner salpeter til Holland, og at man frygtede for, at det skulde blive tilbageholdt i Sundet under et eller andet påskud (RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNA SAML.; jfr. også ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 6578. *Liassen Polen 1638-43*, Pels til Generalstaterne 14./24. marts 1639).

Holland med betydelige mængder salpeter var blevet afkrævet den nye høje salpeter told i Sundet. Skipperne havde ikke penge nok med til at betale tolden, og skibene var derfor foreløbig blevet tilbageholdt ved Helsingør. Fra de købmandskredse i Amsterdam, der var interesseret i salpeteret, skete der naturligvis strax henvendelse til Staten van Holland og Generalstaterne for at få dem til at intervenere. Det var også ganske betydelige mængder, det drejede sig om. Af en henvendelse til Generalstaterne fra de tre Amsterdamske købmænd Johan Coymans, Gasper van Wickevoort og Antonio Cuyper fremgår det, at alene de i Polen og Danzig havde købt 300.000 pund (3.000 centner) salpeter, som i marts skulde være sendt fra Danzig med 7 Nederlandske skibe¹.

Den 31. marts kom sagen til behandling i Staten van Holland, der handlede hurtigt og kraftigt. Det blev strax bestemt, at der skulde sendes et ekspresbud til den Nederlandske resident i Danmark Carel van Cracauw med ordre til denne om at protestere mod tolden over for Christian 4. og fremføre alle formålstjenlige argumenter for at få den afskaffet igen. Hvis han ikke kunde opnå noget hos kongen, skulde han forsøge, om der kunde udvirkes noget ved henvendelser til rigsråderne. Det der bedst viser stemningen i de Hollandske stænder er dog nok, at man bestemte sig til et så usædvanligt skridt som toldnægtelse. Det skulde pålægges residenten, hvis han ikke opnåede afskaffelse, simpelthen at forbyde skipperne at betale tolden. Man vilde under ingen omstændigheder gå ind på toldforhøjelserne. Cracauw skulde så i stedet anmode om tilladelse til, at salpeteret og de andre varer blev sendt tilbage til udskibningshavnen².

Den næste dag indfandt der sig et betydeligt antal repræsentanter for Holland i Generalstaterne, som efter at have fået sagen forelagt sluttede sig til de Hollandske stænders stand-

¹ ALG.RA. HAAG. ST. GEN. 7402. *Requesten 1639 I*, rekvest uden underskrift og dato, men mærket: 29. marts 1639.

² *IBID.* STATEN VAN HOLLAND EN WESTFRIESLAND. 72. *Resolutien 1639*, 75-76.

punkt og strax udfærdigede ordrer til Carel van Cracauw i overensstemmelse dermed¹.

Cracauw, der allerede fra midten af marts havde arbejdet med sagen, udstedte herefter et direkte forbud til skipperne mod at betale tolden på salpeter. Den 100. penge har man derimod åbenbart ladet dem betale, og denne afgift synes i det hele taget at være trådt i baggrunden, efter at Cracauw havde meddelt Generalstaterne, at de første underretninger om, at det drejede sig om en 40. penge, var fejlagtige. Alle hans forsøg på at opnå en afskaffelse af den høje salpeteretold var imidlertid forgæves. Selv var han tilbøjelig til at træde i forhandling med Christian 4. om at afkøbe ham tolden for en kontant sum af 10-25.000 rdl. eller eventuelt mere — den samme tanke som en halv snes år senere blev ført ud i livet i større målestok ved Redemptions-traktaten — og måske var salpeterkøbmændene i Amsterdam ikke helt uinteresserede heri; men Generalstaterne vilde, antagelig af hensyn til de betænkelige konsekvenser, slet ikke høre tale derom og forbød ham på det bestemtteste at indlade sig i sådanne forhandlinger. Salpeterskibene måtte altså blive liggende ved Helsingør, og forholdene kompliceredes yderligere, da deres antal efterhånden forøgedes med skibe, der ankom fra Königsberg med salpeter². Sagen syntes at skulle gå i hårdknude.

Christian 4. besluttede da at hugge knuden over. Når de Nederlandske skippere ikke vilde eller kunde betale tolden i penge, vilde han opkræve den in natura ved at udtage så stor en del af salpeterladningerne, som i værdi svarede til hans toldkrav. Denne fremgangsmåde var allerede i marts anvendt over for et Engelsk salpeterskib fra Dover, der til tolderne havde angivet værdien af salpeteret til 18 rdl. pr. centner³. Den 21. april/

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 113 a-b (1. apr.); *IBID.*, ST. GEN. 5904. *Liassen Denemarken 1636-39*, koncept til ordre til C. v. Cracauw 1. april 1639.

² *IBID.* ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, Cracauw til Generalstaterne 11. og 23. april, 6. og 20. maj samt koncepter til ordrer fra Generalstaterne til Cracauw 2. og 14. maj 1639.

³ *Ibid.*, ekstrakt af skrivelse til Carel van Cracauw fra hans sekretær

1. maj lod han de 19 Nederlandske salpeterskibe, der lå ved Helsingør, føre til København og lod $14\frac{1}{18}$, d. v. s. næsten $78\frac{0}{100}$ af salpeteret udlosse i Provianthuset. Man gik altså ud fra den samme pris, 18 rdl. pr. centner, som det tidligere behandlede Engelske skib havde opgivet, skønt de Nederlandske skippere efter deres egen påstand havde opgivet værdien over for tolderne til 25 rdl. Hvordan det end forholder sig hermed, blev resultatet af den lave prisansættelse i hvert fald, at næsten $\frac{4}{5}$ af salpeterladningerne blev taget som told, ja måske endog mere på grund af spild og unøjagtigheder ved vejningen i København¹.

dat. Kbh. 22. marts 1639 (bilag til C.s indberetning til Generalstaterne 1. april 1639).

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, Cracauw til Generalstaterne 17. maj 1639 m. bilag; RA. TKUA. NEDERL. A. I. 4. *Breve . . . fra Generalstaterne . . . til kong Chr. 4. . . . 1619-46*, Generalstaterne til Chr. 4. 23. juli 1644. — Dover-skibet, der skulde have opgivet de 18 rdl., har jeg ikke fundet i øresundstoldregnskaberne. Den eneste Engelske skipper, der ifølge disse i 1639 har fortoldet salpeter, var fra Sandwich og kom til Sundet 18. marts, på hvilket tidspunkt Dover-skipperen efter de Hollandske kilder allerede var sejlet til København for at klarere sin last. Sandwich-skipperen slap først igennem Sundet 25. juni. Han havde haft både krudt og salpeter ombord, men om værdien pr. centner af begge varer under eet kan kun siges, at den er angivet til under 22 rdl. (RA. ØRESUNDS-TOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1639 B*, 286a). I 1637 havde to Engelske skibe ført salpeter og krudt gennem Sundet. Værdiangivelsen var da 22 og 24 rdl. for salpeteret og 20 og 23 rdl. for krudtet (IBID. *Indtægtsbilag 1637 A*, 283a, *B*, nr. 66). Krudtprisen synes altså at have ligget lidt under prisen på salpeter. Af talrige indførsler i sundtoldregnskaberne 1635-38 ses, at Nederlænderne gennemgående havde opgivet følgende værdier pr. centner salpeter: 1635: 16-20 rdl., 1636: 12-20 rdl. (overvejende 14-16 rdl.), 1637: 16-20 rdl. og marts 1638: 16- $21\frac{2}{3}$ rdl. En sammenligning mellem de Engelske og de Nederlandske angivelser er kun mulig for 1637, hvor de Engelske, som det ses, lå væsentligt over de Nederlandske, altså det omvendte af, hvad der skulde have været tilfældet med det famose Dover-skib i 1639. Muligvis kan forskellen i 1639 delvis forklares ved, at de 18 rdl. skulde forstås som en indkøbspris i Danzig, mens de 25 rdl. svarede til Amsterdamprisen, som man måske har opgivet af frygt for, at kongen vilde overtage salpeter til den opgivne værdi. Under toldforhandlingerne i 1640 hævdedes fra Engelsk side kraftigt, at varerne burde fortoldes efter indkøbsprisen, og at kongen, hvis han overtog dem, burde betale denne plus evt. udfor-

Det var ganske betydelige mængder og værdier, kongen hermed sikrede sig. Fra Nederlandske side hævdede man, at der fra 18 af de 19 skibe var blevet beslaglagt ialt 7.312 centner salpeter, mens man fra Dansk side satte tallet til 6.983 centner. Det svarede til en samlet ladning i skibene på rundt regnet 9.000 centner¹. De omkring 7.000 centner, kongen havde taget, var efter den ansatte pris på 18 rdl. pr. centner ca. 125.000 rdl. værd, men da handelsværdien vistnok snarere var 25-28 rdl. pr. centner², var partiets værdi i handel og vandel måske nærmere 175.—200.000 rdl., altså et beløb der i størrelse nærmede sig det samlede udbytte af Øresundstolden i årene 1636 og 1637 inden de store forhøjelser, da den havde indbragt godt 225.000 rdl. årligt³.

For ejerne af salpeteret var fortoldningen in natura et langt selstold og et rimeligt vederlag for fragt, risiko m. v. (jfr. L. Laursen, *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* IV (Kbh., 1917), 211-12).

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det polit. forh. til Nederl. 1623-40*, optegnelse — formentlig med Poul Klingenberg's hånd — om udleveringen i København [1640] af det beslaglagte og tilbagekøbte salpeter; GEM. ARCH. A'DAM. NOT. ARCH. nr. 422 (notar Jacob Jacobs), 139-40, fortegnelse over salpeterladningerne i 18 af de 19 tilbageholdte skibe samt Hollandsk oversættelse af bevis fra tojmester Christoffel Schwenck om udleveringen af det tilbagekøbte salpeter til Albert Baltser Berns' tjener Poul Klingenberg dat. Kbh. ult. jan. 1640. Ifølge fortegnelsens summa skulde der have været i alt 8.886 centner salpeter i de 18 skibe. En sammenregning af de enkelte ladninger giver dog et lidt højere tal. I øresundstoldskriverens indtægtsbøger for 1639 har jeg fundet 18 af de naturalfortoldede 19 skibe; dog mangler der for 2 af dem mængdeangivelse. Af disse 18 genfindes de 17 utvivlsomt i fortegnelsen, mens det sidste er det skib, der ikke medtages i denne. Ved en kombination af de to kilder — der for det fælles stof stemmer godt overens — når man til det resultat, at den samlede salpeterlast i de 19 skibe må have udgjort 8.900-9.000 centner (jfr. RA. ØRESUNDSTOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1639* A, 94b — 98a, B, 80a, C, 80a-85b).

² RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10, kgl. resolution til C. v. Cracauw 5. april 1639 samt to promemorer, der synes at ligge til grund for denne, angiver prisen for salpeter solgt til Holland til 28 rdl. pr. centner; Hollænderne påstod som nævnt selv at have opgivet værdien over for tolderne til 25 rdl.; det salpeter, som Johan Braem omkring januar 1639 havde købt i Danzig til levering i Amsterdam, var kontraheret til ca. 26 rdl. pr. centner, jfr. s. 335.

³ Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 212.

hårdere økonomisk slag, end det vilde have været at betale tolden i penge. Går vi ud fra den ansatte værdi på 18 rdl., vilde hvert centner med de 14 rdl. told have stået dem i 32 rdl. Nu kom kun godt en femtedel af ladningerne frem til Holland, således at salpeteret kom til at stå dem i op mod 90 rdl. pr. centner. Selve det logiske grundlag for fortoldningen in natura var nemlig højst vaklende. Ganske vist kunde det hævdes, at kongen kun fik så meget salpeter, som svarede til hans toldkrav i penge. Men, bortset fra at den tvivlsomme værdiansættelse måske rokede ved sandheden heri, betød opkrævningen in natura, at der toges told af hele partiet, skønt kun den tilbageblevne rigelige femtedel virkelig blev ført igennem Sundet. På den måde kom hvert centner, der nåede Holland, til at bære tolden for næsten fem, og tolden kom følgelig i forhold til det virkelig passerede kvantum til at svare til flere gange varens værdi.

Tvangsfortoldningen løste naturligvis ikke de politiske vanskeligheder, men måtte tværtimod bidrage til at gøre Nederlænderne endnu mere overbeviste om situationens alvor og opsatte på at få gennemtvunget en ordning, der tog hensyn til deres handelsinteresser. Christian 4. havde ganske vist på et tidligt tidspunkt af sagens udvikling tilbudt at lade alt det salpeter, som tilhørte Generalstaterne selv, passere toldfrit gennem Sundet¹, men disse negligerede denne indrømmelse som ganske utilstrækkelig og uden betydning for deres hovedinteresse, handlens trivsel². Det naturligste skridt måtte foreløbig være at sende

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10., koncept til resolution overgivet C. v. Cracauw på Glücksburg 5. april 1639. — Fra Dansk side søgte man at afvise Cracauws henvendelser om salpeteret med, at sagen ikke så meget angik Nederlænderne som Danzigerne, der ejede hovedparten af de beslaglagte partier. C. bekræftede faktisk rigtigheden af denne påstand, da han 28. maj 1639 meddelte Generalstaterne, at nogle Danzig-købmænd havde været hos kongen og forkvaklet hele sagen ved at indrømme, at størstedelen af salpeteret hørte hjemme i Danzig. Hvis ikke C.'s sekretær havde hindret det, havde de betalt tolden. Sekretæren var af denne grund kommet i stor unåde hos statholderen Corfitz Ulfeldt (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. til Gen. St. 17. og 28. maj 1639).

² Derimod søgte den Franske konge flere gange om tilladelse til at føre partier på i alt 5.-6.000 centner salpeter, som han over Amsterdam havde

en ekstraordinær ambassade af højtstående ovrighedspersoner til Christian 4. for at forhandle sagen direkte med ham og foreholde ham Generalstaternes meget alvorlige syn på den. Allerede i midten af april opfordrede Staten van Holland hertil¹, og den 14. maj udpegedes borgmester i Amsterdam Albert Burgh og ridderskabsmedlemmet Bernard Conders van Helpen til at drage til Danmark som ekstraordinære ambassadører². Generalstaterne pålagde dem flere gange at fremskynde afrejsen mest muligt³, men de kom dog først af sted i juli, og på grund af deres langvarige venten på kongen i København kom forhandlingerne først til at finde sted i Glückstadt i september og oktober 1639. Det er kendt, hvorledes disse forhandlinger endte i et fuldstændigt sammenbrud på grund af kongens pludselige bortrejse, og at de derved kom til at markere et vendepunkt i Nederlandenes Østersø-politik, idet Generalstaterne nu vendte sig til en direkte alliance med Sverige som den sidste udvej til uden åben krig at tvinge Christian 4. til medgørlighed⁴.

ladet eller vilde lade opkøbe i Danzig, igennem Sundet uden at betale den høje told. Ønsket blev imidlertid — bortset fra et mindre parti — afvist under påberåbelse af de hindringer, der blev lagt i vejen for Christian 4.s undersåtters handel i Frankrig. En imødekommelse af det vilde naturligvis i realiteten også have været en indrømmelse til de Hollandske købmænd, som forsynede Franskmændene med krudt. — RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Latina 1632-51*, 137 a-138 a, 144 b-145 a; *IBID. FRANKRIG A. I. 2. Breve . . . fra medl. af det Franske kongehus til medl. af det Danske 1615-1730*, skrivelser fra Ludvig 13. til Chr. 4. 30. april, 23. nov. 1639, 6. jan., 11 febr. og 7 april 1640; *IBID. FRANKRIG A. II. 7. Akter og dok. vedr. det polit. forhold til Frankrig 1589-1640*, skrivelser fra grev d'Avaux 18. juni, 15. juli 1639 og 25. april 1640; *Kanc. Brevb. 1640-41* (Kbh., 1950), 83.

¹ ALG. RA. HAAG. STATEN V. HOLLAND EN WESTFRIESLAND 72. *Resolutien 1639*, 94 (15. april 1639) jfr., 97.

² *IBID. ST. GEN. 3336. Acte Boeck 1639-42*, 96 a; ST. GEN. 5904, *Liassen Denemarken 1636-39*, koncepter til skrivelser til Chr. 4., kongens kansler, Rigsrådet m. fl. 14. maj 1639.

³ *Ibid.*, koncepter til skr. fra Generalstaterne til ambassadørerne 31. maj og 9. juli 1639.

⁴ Om forhandlingerne i Glückstadt og den påfølgende Svensk-Nederlandske alliance se: Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist. II*, 228 ff; *HIST. TIDSSKR. 11. r., I* (Kbh., 1944), 150-167 Knud Fabricius: *Christian IV og*

Imens fortsattes imidlertid striden om salpeteret fra Ostersøområdet. Christian 4. søgte på alle måder at forhindre, at det slap til Vesteuropa uden om hans fortoldning. Nederlænderne søgte selvsagt netop at finde midler til at undgå denne. Den 20. april 1639 udkom der skrappere regler for anmeldelse af salpeter i Sundet¹. Samtidig søgte man at stoppe de andre veje, det kunne slippe ud ad. Således lagde kongen orlogsskibe ved Travemünde, der skulde kræve tolden af skibe, som vilde føre salpeter til Lübeck, hvorfra det ret let kunde føres vestpå ad landruter eller til Nordso-havne og videre søværts til Vesteuropa², og i Kiel-fjorden blev der ligeledes lagt et fartøj³. Derimod synes der en tid at have været en sprække ved Egernførde. Carel van Cracauw meddelte i hvert fald 24. maj Generalstaterne, at købmænd i Hamborg og Danzig arbejdede stærkt på at finde en fri passage for salpeteret, og at der var kommet et betydeligt parti til Egernførde, der tilhørte Gottorp-hertugen, for derfra at blive bragt på vogne til hertugens havneby ved Ejderen, Frederiksstad. Cracauw forudså imidlertid, at der vilde blive truffet forholdsregler også mod denne trafik⁴. Det skete ganske rigtigt, da kongen 3. oktober udstedte et almindeligt forbud mod landtransitten over hertugdømmerne af hensyn til formindskelsen af Øresundstolden⁵. Få dage senere sendtes der vagtskibe ikke blot til Kiel og Egernførde fjord, men også til Slien, hvor der var en god transitmulighed over Slesvig⁶. De samme forholdsregler blev truffet i 1640 og 1641 og udvidet til også at dække *det nederlandske Gesandtskab 1639* og Knud Fabricius i *Holland-Danmark I* (Kbh., 1945), 77-82.

¹ Secher, *Corp. Const.* V (Kbh., 1903), 9.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 6. maj 1639; RA. TKUA. *Ausländisch 1638-39* 118 b-119 a, Chr. 4. til borgmestre og råd i Lübeck 5. maj 1639.

³ *Kanc. Brevb. 1637-39* (Kbh., 1944), 731, missive til guvernøren i Christianspris Axel Urup 1. maj 1639.

⁴ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904.

⁵ RA. TKIA. A. I. 1. 12. *Reg. koncepter til Patenten VII 1638-45*; REGERINGSKANC. I GLÜCKSTADT II. 7. *«Königreiche Dännemark und Norwegen»* nr. 1 stykke 4.

⁶ *Kanc. Brevb. 1637-39* (Kbh., 1944), 901, missiver af 8. okt. 1639.

Weseren, således at landtransitten syd om den Jyske halvø rantes¹. I sin indberetning af 21. maj 1639 havde Cracauw imidlertid også antydnet en anden mulighed, nemlig at fore salpeter til Kalmar og derfra over land til Gøteborg. Denne vej interesse-rede åbenbart Generalstaterne. De udsendte nemlig sammen med ambassaden til Sverige i 1640 en mand, der skulde undersøge mulighederne for at etablere en passage gennem landet bl. a. ved hjælp af kanalgravning². Faktisk synes der også at være kommet noget salpeter igennem ad denne vej. Den 29. september 1640 meddelte Cracauw i hvert fald Generalstaterne, at der var kommet et parti fra Danzig til Gøteborg, som skulde sendes videre til Holland. Forinden havde Christian 4. imidlertid nedsat salpetertolden i Sundet betydeligt, til 6 rdl. pr. centner³, måske ikke uden påvirkning af faren for at Østersø-handelen i større omfang kunde blive diverteret fra Sundet.

Generalstaterne havde imidlertid truffet deres forholdsregler

¹ *Kanc. Brevb. 1640-41* (Kbh., 1950), 81, 90-91, 216, 227, 461. — Omgåelse af tolden ved udførsel ad Elben var i forvejen hindret, idet Elb-tolden ved Glückstadt strax fra foråret 1639 opkrævedes med samme høje sats for salpeter som i Oresund (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Dene-marken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 6. april 1639).

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 3336. *Acte Boeck 1639-42*, 101b-102b, kommission for Baltus Lobij 8. juni 1640; jfr. *Handlingar rörande Sveriges historia 3. serien. Svenska riksrådets protokoll VII* (Stockh., 1895), 495-96, 500, 545, VIII (Stockh., 1898), 17, 213, 356, 685, 703; RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNAS SAML., Paulus Pels til Axel Oxenstierna 6. april 1640; *Om Sveriges kanalbyggnader intill medlet af adertonde seklet* (Sth., 1846), 59-60.

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905; jfr. Fryxell: *Handlingar rörande Sveriges historia I* (Stockh., 1836), 75. — Det kunde måske også tænkes, at dette parti egentlig var bestemt for Skotland. 4. sept. 1639 havde den Engelske ambassador Thomas Rowe i en skrivelse til Christian 4. meddelt, at der mellem nogle Skotter og Hollændere var sluttet kontrakt om transport af salpeter, krudt og våben fra Danzig og andre havne deromkring gennem Sundet til Skotland. Under henvisning til Skotternes oprør mod Karl 1.s styre henstillede han til kongen at lade disse transporter anholde i Sundet. Han ventede, at de vilde finde sted i november eller december. (RA. TKUA. ENGLAND A. II. 14, jfr. KGL. BIBL. KBH. NY KGL. SAML. 1019, 4^{to}). Da Hollænderne næppe har villet forsøge at få sådanne ladninger igennem Sundet, er det muligvis dem, der er blevet ført gennem Sverige.

mod at blive sat i forlegenhed af mangel på krudt. Flere gange i løbet af 1639 udstedte de forbud mod udførsel af krudt og salpeter fra Nederlandene¹, men de var dog ikke mere i knibe, end at de kunde tillade export af forskellige partier til Frankrig og andre nærtstående magter². Nederlandenes verdensomspændende handelsforbindelser gjorde også, at de var i stand til at skaffe sig betydelige kvanta salpeter fra andre produktionsområder. Navnlig fra Ostindien kunde der trækkes salpeter hjem, men også fra Marokko og fra Rusland via Arkangel var der mulighed for at få tilførsler³. Generalstaterne var heller ikke sene til at udnytte disse muligheder i deres forhandlingstaktik over for Christian 4. Allerede i instruxen af maj 1639 pålagdes det ambassadørerne at fremføre, at der kom salpeter til Nederlandene også fra andre steder end Østersø-området, så kongen ikke kunde regne med at få nogen varig fordel af den høje told⁴. Under forhandlingerne i Glückstadt i september meddelte Burgh og Conders van Helpen da også, at der allerede andet steds fra var kommet så store tilførsler til Nederlandene, at prisen igen var faldet mærkbart⁵. På grund af den taktiske interesse, Nederlænderne kunde have i at fremhæve, at salpetertolden egentlig skadede dem mindre end kongen selv, bør man dog nok betragte disse fremstillinger med nogen reservation. Under de fornyede forhandlinger i 1641 gav Christian 4. da også spydigt Nederlænderne deres eget argument i hovedet igen, da han over for

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 203 a, 65. *Resolutien 1640*, 23 b.

² *Ibid.* samt 24. marts 1640.

³ *IBID.* ST. GEN. 64. *Resolutien 1639*, 430 b; GEM. ARCH. A'DAM. VROEDSCHAP. *Resolutien 17*, 24. dec. 1639; RA. TKUA. NEDERL. A. II. 12. *Akter vedr. og protokol over forhandlingerne i Stade . . . 1641*, orig. kgl. instrux for Jørgen Vind, Jørgen Seefeld og Detlef Reventlow 19. maj 1641; Thomas Birch: *A Collection of the State Papers of John Thurloe I* (London, 1742), 126.

⁴ L. v. Aitzema: *Historie of Verhael van Saken van Staet en Oorlogh IV* (s' Graven-Hage, 1659), 265.

⁵ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 10. *Akter og dok. vedr. det polit. forh. til Nederl. 1623-40*, ambassadørernes proposition 18. 28. sept. 1639.

deres fortsatte klager over salpeterfortoldningen henviste til, at de jo selv i 1639 havde sagt, at de bare kunde tage salpeter hjem fra Ostindien i stedet¹.

Da forhandlingerne i efteråret 1639 ikke førte til nogen ordning om det i København udlossede salpeter, blev de Hollandske købmænd, der havde interesser i det, mere ivrige efter at opnå en speciel overenskomst, der kunde erstatte dem noget af deres tab og skaffe dem partiet tilbage for en rimelig pris. Da de mente, at Christian 4. efterhånden var betænkelig ved sagen og tilbøjelig til større imødekommenhed, søgte de omkring årsskiftet 1639-40 at få Generalstaterne til at henvende sig til ham på ny; men efter den fornærmelse, de mente var tilføjet deres ambassadører, ønskede de ikke at foretage nogen direkte henvendelse². 23. januar 1640 meddelte Carel van Cracauw, at kongen var begyndt selv at lave krudt af todsalpeteret, men at han var meget utilfreds med kvaliteten af det³. Tre uger senere, 13. februar, kunde han imidlertid indberette, at Christian 4.s faktor i Amsterdam, købmanden Gabriel Marselis den yngre, en søn af kongens kommissær i Hamborg, Gabriel Marselis d. æ., på de interesserede Amsterdam-købmænds vegne havde sluttet overenskomst med kongen om at tilbagekøbe salpeteret for 60-70.000 rdl., hvoraf de 10.000 rdl. skulde betales kontant, mens Gabriel Marselis' svoger Albert Baltser Berns for resten af beløbet skulde levere kongen to orlogsskibe fra sit skibsværft i Neustadt i Holsten⁴. Da residenten skrev dette, var salpeteret allerede blevet udleveret i København til Berns' handelstjener Poul Klingenberg, der lod det laste i to store Danske handelsskibe for at føre

¹ RA. TKUA. NEDERL. A. II. 12, instruxen af 19. maj 1641.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 65. *Resolutien 1640*, 4b, 7b-8a. — Forhandlinger mellem kongen og interessenterne om tilbagegivelse af salpeteret synes at være ført allerede omkring 1. dec. 1639, jfr. uexpederet kgl. resolution til interessenterne, Haderslev, 2. dec. 1639, i: RA. REGERINGSKANC. I GLÜCKSTADT. II. 7. *«Königreiche Dännemark und Norwegen»* nr. 1, [6].

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Liassen Denemarken 1640-42*.

⁴ *Ibid.*; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve IV* (Kbh., 1882), 284, 300.

det til Amsterdam¹. Således nåede det endelig med et års forsinkelse gennem nåleøjet ved Kronborg. Ejernes senere forsøg på at opnå tilbagebetaling af de 70.000 rdl. skal vi her lade ligge og nøjes med at fastslå, at overenskomsten om todsalpeteret indløsning, hvorved Nederlænderne blev tvunget til delvis at affinde sig med den høje specialfortoldning, naturligvis ikke kunde afbøde salpetertoldens skæbnesvangre politiske virkninger.

Det spørgsmål rejser sig nu, hvad der lå bag den extreme salpetertold. Allerede samtiden stillede naturligvis spørgsmålet. Den Nederlandske resident Carel van Cracauw, der i en årrække havde haft lejlighed til at følge med i øresundstoldpolitikken og gang på gang havde måttet forhandle med de Danske myndigheder om den, søgte at besvare det i en indberetning til Generalstaterne 6. april 1639. Det må dog i denne forbindelse strax bemærkes, at han under hele sagens udvikling havde opholdt sig i hertugdømmerne og forblev der og i Hamborg indtil begyndelsen af maj. Hans foreløbige bedømmelse blev derfor mere præget af hans almindelige erfaringer på Sundtoldens område end af konkrete oplysninger om det foreliggende tilfælde eller af de uofficielle informationer, som bedre kunde skaffes i begivenhedernes centrum, København og Helsingør. Cracauw lagde i sin indberetning ikke skjul på, at salpeter altid havde indtaget en særstilling i Sundet. Der havde også tidligere været vanskeligheder med passagen af det, og han havde hvert forår møjsommeligt måttet indhente Christian 4.s tilladelse og undertiden garantere, at han senere, hvis kongen forlangte det, vilde levere ham et lige så stort kvantum som det, han lod passere. Cracauws fremstilling bekræfter altså ganske det før nævnte forhold, at salpeter som krigsmunition var underkastet særlige restriktioner,

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Lias. Denemarken 1640-42*, Cracauw til Generalstaterne 20. febr. 1640; GEM. ARCH. AMSTERDAM. NOT. ARCH. nr. 422, 139-40. — De to skibe klareredes i Helsingør 10. april 1640, jfr. RA. ØRESUNDSTOLDREGNSKABER. *Indtægtsbilag 1640 A*, 206 a og B, 261 b.

idet kongen principielt hævdede en ret til at overtage alt salpeter, som anmeldtes til gennemførsel i Sundet. Cracauw lagde heller ikke skjul på, at han var ærgerlig på Danzigerne, fordi de efter hans mening i et forhold, der krævede smidighed og forsigtighed, tværtimod var gået plumpt og udfordrende til værks ved med en enkelt flåde at afsende en så stor mængde salpeter, som der her var tale om. Det var, mente han, denne uforsigtighed, som havde fremkaldt den prohibitive told, idet Christian 4. over land havde fået meddelelse om den usædvanligt store transport. Hvis Danzigerne blot havde været mere forsigtige og sendt salpeteret lidt efter lidt med mange skibe over en længere periode, vilde kongen aldrig have indført den besværlige told, som det nu vilde blive forbistret vanskeligt at slippe af med igen¹.

Det skulde imidlertid ikke vare længe, inden Cracauw kom til en anden opfattelse af baggrunden for salpeteretolden. Denne opfattelse gik kort og godt ud på, at der bag tolden skjulte sig private spekulationsinteresser. Han fik såmænd den første hentydning til, at det forholdt sig således, fra Generalstaterne, som han jo ellers skulde forsyne med nyheder fra Danmark og ikke omvendt. Man må åbenbart i Holland samtidig med meddelelsen om toldforholdsreglerne i Sundet eller måske allerede tidligere fra forretningsforbindelser i Danzig have modtaget efterretninger, der antydede, at disse forholdsregler måtte ses i forbindelse med nogle private købmænds spekulationer. De tre Amsterdamkøbmænd Johan Coymans, Gasper van Wickevoort og Antonio Cuyper, som i de sidste dage af marts henvendte sig til Generalstaterne, begrundede i hvert fald deres henvendelse med, at de havde fået underretning om, at nogle udenlandske købmænd, som tragtede efter deres egen private gevinst, søgte at forhindre, at de 3.000 centner salpeter, de havde købt i Danzig, kom igennem Sundet². På grundlag af de efterretninger, der havde nået

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Liassen Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne, Glückstadt 6. april 1639.

² IBID. ST. GEN. 7402. *Requesten 1639 I*, rekvest mærket 29. marts 1639.

Nederlandene, meddelte Generalstaterne 1. april Carel van Cracauw, at nogle personer, som hemmeligt havde haft forhåndsviden om indførelsen af den nye told, havde opkøbt alt det salpeter, de kunde få fat i, så at mange ærlige folk i Nederlandene, der havde bundet sig til leverancer til en bestemt pris, vilde blive ruinerede på grund af tolden¹.

Ud fra denne antydning arbejdede Carel van Cracauw videre med sagen, og efter sin tilbagekomst til København-Helsingør i begyndelsen af maj kunde han fuldt ud bekræfte Generalstaternes opfattelse, idet han meddelte dem, at salpeteretolden fra begyndelsen havde været privates værk, men derefter var blevet kongens². Fra troværdigt hold havde han forstået — ligesom det i øvrigt var kendt både i Danzig og Hamborg — at en borger i København Jan Braem, der stammede fra Hamborg, og som nød stor gunst hos statholderen Corfitz Ulfeldt, var årsag til monopolhandelen i salpeter. Braem havde nemlig ved en skrivelse af 4. december 1638 (gammel stil) givet sin faktor i Danzig Christian Horstman — som denne selv åbenlyst havde udtalt det — ordre til der i byen at købe nogle tusinde centner salpeter til senere levering i Amsterdam. Da Horstman ikke selv var borger i Danzig, lod han salpeteret opkøbe af en borger ved navn Tewes (Teus) Sivertsen, der altså mod betaling fungerede som stråmand. Cracauw sluttede heraf, at Johan Braem måtte have haft kendskab til den forestående indførelse af salpeteretolden. Som også implicerede i transaktionen nævnte han videre de to Amsterdam-købmænd Jeronimus og David Heesters, der var faktorer for Chr. Horstman og Tewes Sivertsen, og endelig rettede han mistanken mod Johan Braems faktor i Amsterdam købmanden Philips Pelt, der også mistænktes for at være i kompagni med Braem inden for hvalfangsten, idet han kraftigt havde varetaget hans interesser over for den Nederlandske hval-

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Liassen Denemarken 1636-39*, koncept til ordre fra Generalstaterne til C. v. Cracauw 1. april 1639.

² »Int eerste is het geweest een werck der particulieren maer daernaes des Coninckx werck gewoorden«. *Ibid.*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 17. maj 1639.

fangstsammenslutning Noordse Compagnie. Man mente derfor, efter hvad Cracauw havde erfaret, at de nævnte personer var ophavsmænd til hele salpeteraffæren. Resultatet af deres spekulationer vilde, hvis de lykkedes, blive, at mange handlende led store tab, fordi de havde solgt salpeter til spekulanterne til senere levering. Det kunde efter Cracauws mening kun forhindres, hvis Generalstaterne besluttede at fritage dem for deres forpligtelser¹.

Det, den Nederlandske resident mente at have opdaget, var altså en stor terminsforretning, der hvilede ikke på almindelig kommerciel spekulation, men på forudviden om en toldpolitisk forholdsregel. Johan Braem skulde i Danzig i løbet af vinteren have opkøbt betydelige mængder af salpeter med den klausul, at varen skulde leveres på et senere tidspunkt i Amsterdam. Når nu salpeterskibene på vej fra Danzig til Holland blev standset i Sundet, vilde salpeteret enten slet ikke nå frem eller i hvert fald blive fordyret med toldens 14 rdl. pr. centner, hvorved prisen i Amsterdam kunde ventes at stige. Braem og hans formodede forretningsfæller kunde da indkassere en ganske net spekulationsgevinst, hvad enten sælgerne virkelig leverede salpeteret eller foretrak at frigøre sig for leveringsforpligtelsen ved at betale prisdifferencen.

Men var de efterretninger, Cracauw havde indhentet om dette spekulationsforetagende, nu rigtige? Meget tyder på det, da andet kildemateriale synes at bekræfte dem. I den Amsterdamske notar Jan Warnaehtsens akter findes der således en række indførsler om insinuationsforretninger, som Johan Braem og de af Cracauw nævnte købmænd Jeronimus og David Heesters 4. maj og navnlig 4. juni 1639 har ladet foretage over for nogle købmænd og assurandører i Amsterdam. Det drejede sig om forskellige partier salpeter på i alt 2.055 centner, som nogle

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 24. maj 1639. — Efter C.s oplysninger havde også en vis Nicolaes Pres i Danzig, da han fik kendskab til Tewes Sivertsens salpeterkøb, opkøbt et stort parti og åbenbart planlagt i forbindelse med transporten at optage et bodmerilån i Sundet på ikke mindre end 150.000 rdl.

købmænd i Danzig og Amsterdam, Christof Rumler, Jan Passavant, Fabian Hoorn, Nickel Sander, Nicolaes van den Heuvel og Hans Gommerts havde solgt til Tewes Sivertsen gennemgående for 64-65 Hollandske gylden (d. v. s. ca. 26 rdl.) pr. centner, og som senest ved udgangen af henholdsvis april og maj skulde leveres i Amsterdam til Jeronimus og David Heesters gennem forskellige købmænd i byen, nemlig Jan Gerritsen Verhoudert, Daniel og Paulus Godyn, Paulus Ridder, Balthazar, Joseph og Jan Coymans, Anthony Gommerts de jonge, Nicolaes van den Heuvel og Hans Willemsen Elbingh. Hertil kom 100 centner, som tilsyneladende skulde leveres direkte til brødrene Heesters af en Amsterdammer Andries Pels ved hjælp af en mægler. Forholdet må vist snarest fortolkes således, at Danzigerne og de ganske enkelte Amsterdammere, der havde kontraheret i Danzig, var de egentlige sælgere og altså ejere af de solgte partier, som nu for 78 $\frac{0}{10}$ s vedkommende var konfiskeret i Sundet, mens de nævnte Amsterdam-købmænd, når vi undtager Nic. v. d. Heuvel, der selv havde sluttet kontrakt i Danzig, var deres faktorer eller kommissionærer, som skulde sørge for udleveringen i Amsterdam og modtage betalingen. Det udelukker dog ikke, at Amsterdammere kan have haft direkte økonomiske interesser i de beslaglagte partier salpeter. Det er tværtimod højst sandsynligt, at de har taget del i finansieringen og risikoen ved at yde bodmerielle grosaventurlån til Danzigerne¹. Johan Braem og brødrene Heesters tilbød nu øjeblikkelig betaling af alle de kontraherede partier og fordrede dem til gengæld udleveret, idet leverance-terminen var overskredet. Hvis salpeteret ikke blev leveret, protesterede de herimod og forbeholdt sig erstatning for alle svingninger i prisen. Naturligvis må de have været fuldstændig klare over, at de fastsatte kvantiteter ikke kunde leveres på grund

¹ Generalstaternes kommissær i Danzig Paulus Pels indberettede 9./19. maj 1639, at de købmænd i Danzig, som var interesseret i det beslaglagte salpeter, over for ham havde udtalt, at alt salpeteret var sendt med Hollandske skibe til indbyggere i de Forenede Provinser, «an de welcke toekommen de Gelden van bodemerye». Ligeledes var al assurance Nederlandsk (ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 6578. *Liasen Polen 1638-43*).

af beslaglæggelserne i Sundet. Daniel Godyn, som Johan Braem havde ladet protestere overfor, anførte da også i sit svar denne force-majeure-omstændighed og henviste brødrene Heesters til selv at indfordre det manglende salpeter i Danmark, hvor det var tilbageholdt.

At også Philips Pelt, som formodet af Cracauw, var deltager i salpetertransaktionerne synes at fremgå af, at Amsterdamkøbmanden Abraham Eschwiler 3. august 1639 erkendte at have solgt 100 centner salpeter til ham og tilbød at levere det kvantum, som var nået frem til Amsterdam efter tvangsfortoldningen i Sundet.

I øvrigt kunde det se ud til, at salpeterspekulanterne ved at assurere de købte salpeterpartier — selv om grundlaget for deres spekulation jo netop var, at de aldrig skulde nå uhindret frem til bestemmelsesstedet — har søgt at presse endnu mere ud af situationen, end selve den forventede prisstigning indebar. Den 4. juni 1639 har Jeronimus og David Heesters nemlig også ladet Jan Warnærtsen henvende sig til Roeloff og Jacob Codde i Amsterdam, der havde udstedt forsikring fra Danzig til Amsterdam for salpeter og vedaske på 5.000 rdl. for hver af disse varer. Assurandørerne mente imidlertid at have et godt svar på alle krav, idet de henviste brødrene Heesters til blot at betale de i Sundet forlangte afgifter, der var assurancen ganske ivedkommende.

Det kan næppe undre, at de uheldige sælgere i Danzig ikke uden videre bøjede sig, da forretningens karakter blev klar og køberne begyndte at gøre deres krav gældende. I notar Jan Warnærtsens protokoller, hvor de ovennævnte indførsler findes, er der også, under 7. juni 1639, indført afskrift af en protest, som den ene af sælgerne Nickel Sander allerede 19. april havde overgivet en Danzig-notar, og som han nu lod overlevere til Jeronimus og David Heesters. Han hævdede heri, at han havde indgået kontrakten i god tro og også i god tid afskibet salpeteret. Han havde imidlertid lagt sin handel an på de hidtil kendte og bestående udgifter og følte sig ikke forpligtet over for ekstraordinære situationer, der helt kulkastede disse. På grund af den

Danske konges store nye toldkrav mente han følgelig at være fritaget for den kontraktlige forpligtelse til at levere salpeteret i Amsterdam. En berettigelse til denne holdning fandt han yderligere i det moment, at køberen Tewes Sivertsen uden al tvivl, da han indgik kontrakten, havde været vidende om den forestående toldforhøjelse. Det var ganske urimeligt, at han på dette grundlag skulde kunne tilføje en medborger så stor skade og selv høste så stor fordel, idet han naturligvis ved videresalget af salpeteret vilde indkalkulere den høje told, som han ikke selv havde betalt¹.

Da sælgerne eller i hvert fald nogle af dem således ikke uden videre vilde makke ret, måtte Johan Braem søge at tvinge dem. Den 31. maj kunde Carel van Cracauw fra København indberette til Generalstaterne, at han netop havde modtaget meddelelse fra Danzig om, at Braems faktor Christian Horstman havde stævnet sælgerne for retten og krævet, at de enten skulde levere salpeteret eller betale den prisstigning, som havde fundet sted siden kontraktens indgåelse. Rådet i Danzig havde imidlertid ikke villet afsige nogen kendelse, men afvist sagen, fordi det var klart, at det i denne handel drejede sig om et rent monopol².

Det syntes altså at knibe for Johan Braem med at føre sagen igennem ved egen hjælp. Han måtte derfor søge støtte hos statsledelsen. Allerede tidligere havde han fået en anbefalingsskrivelse til byøvrigheden i Danzig fra statholderen i København Corfitz Ulfeldt, men da virkningen af den ikke var efter ønske, måtte kongen selv mobiliseres, hvilket skete ved udstedelsen af en kongelig skrivelse til borgmestre og råd i Danzig i midten af juni 1639. Indholdet af denne skrivelse bekræfter ganske de oplysninger, som de tidligere nævnte kilder kunde give om Johan Braems salpeterkøb. Efter brevets fremstilling havde nogle af sælgerne godvilligt rettet sig efter kontraktens bestemmelser,

¹ Alle de nævnte notarakter findes i: GEMEENTE ARCHIEF AMSTERDAM, NOTARIELE ARCHIEVEN nr. 681 og 682.

² ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39.*

men nogle andre, først og fremmest Christof Romler og Niclas Sander, havde nægtet at efterkomme deres forpligtelser og tværtimod forfulgt og truet Tewes Sivertsen, da han efter Christian Horstmans anmodning havde opfordret dem dertil. Deres plan syntes at være at trække sagen i langdrag ved at appellere til hofretten i Warszawa, hvis borgmestre og råds dom i Danzig gik dem imod. Da sagen ved de afsluttede købmandskontrakter lå ganske klar, og Johan Braem kunde bevise at have lidt et betydeligt tab ved, at de ikke var blevet overholdt, henstillede kongen kraftigt til byøvrigheden, at den enten søgte at bringe de genstridige sælgere til at bøje sig eller ved hurtig rettergang skaffede Braem hans ret og forhindrede, at sagens afgørelse blev forhalet ved langvarige processer. Ligeledes bad han den sørge for, at Tewes Sivertsen ikke i anledning af sin rolle i sagen blev udsat for ubehageligheder. I modsat fald, hed det truende, vilde kongen blive nødt til at beskytte Braem og hans hjælpere med andre midler¹.

Den kongelige mellemkomst synes dog ikke at have haft den tilsigtede virkning. Først 11. oktober svarede borgmestre og råd i Danzig og meddelte da, at de efter kongens ønske havde foreholdt Rumler og Sander Johan Braems krav. De to borgere havde imidlertid holdt sig til det formelle i sagen og afvist Braems indblanding med, at hverken han eller Horstman med et eneste ord var nævnt i kontrakten. Byøvrigheden mente derfor ikke at kunne gøre mere for at forlige sagen, men henviste til, at Tewes Sivertsen havde anlagt proces mod de to sælgere. Denne proces måtte have sin gang, og borgmestre og råd vilde da fælde dom efter rettens krav og stedets skik og brug².

Kildematerialet lader os her i nogen grad i stikken og gør det ikke muligt med sikkerhed at afgøre, i hvor høj grad det fak-

¹ RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Ausländisch 1638-39*, 136a-139b, Chr. 4 til borgm. og råd i Danzig 10. juni 1639; *IBID. Koncepter til Ausländisch Registrant 1637-47*, koncept dat. 10? juni 1639; i svarskrivelsen fra borgmestre og råd i Danzig angives skrivelsens dato som 18. juni 1639.

² RA. TKUA. DANZIG A. I. 2. *Breve fra borgmestre og rad i Danzig 1571-1659*.

tisk er lykkedes Johan Braem at høste det planlagte udbytte af sine transaktioner. Måske kunde akter fra Danzigske arkiver give svar på spørgsmålet, men de har ikke stået til min rådighed.

Derimod er der tegn på, at der har været gjort forsøg på at føre spekulationen endnu videre. Da Christian 4. havde udtaget tolsalpeteret af de Nederlandske skibe, havde han meddelt, at ejerne inden 6 uger kunde få det udleveret igen mod at betale tolden i penge. Denne frist udløb imidlertid, uden at der var truffet nogen ordning. Kort efter dens udløb indberettede Carel van Cracauw 20. juni til Generalstaterne, at salpeterkontraktanterne i København — han forudsatte altså nu, at Braem ikke havde været alene her om spekulationen — havde henvendt sig til kongen og tilbudt ham at betale tolden mod at få det beslaglagte parti overdraget, et forslag som kongen blankt havde afvist¹. Det synes altså, som om Braem og hans eventuelle medspekulanter har prøvet at udnytte Nederlændernes og Danzigernes faktiske afvisning af kongens tilbud til at søge at træde i deres sted og overtage det. Det vilde utvivlsomt også have været meget fordelagtigt. For det første vilde de have fået salpeteret til 18 rdl. pr. centner eller væsentligt under markedsprisen, og for det andet har det vel været tanken, at de vilde have lov til at føre det gennem Sundet uden at betale told på ny. Det, de vilde betale for det, var jo netop tolden, og de trådte blot i stedet for de oprindelige ejere, der efter det tilbud, de havde fået, men ikke benyttet, naturligvis frit havde kunnet føre det forbi Kronborg, når de havde betalt den fra begyndelsen krævede told. På den måde vilde forslagsstillerne, samtidig med at de tilfredsstillede kongens toldkrav, både have fået salpeteret til underpris og faktisk have undgået den høje told, mens de oprindelige ejere havde mistet muligheden for en fordelagtigere ordning end den hårde opkrævning *in natura*. Hvis denne tankegang har ligget bag forslaget, hvad sammenhængen nok kunde tyde på, har det

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 17. maj og 20. juni 1639.

unægteligt været godt regnet ud — så godt, at man forstår den kraftige kongelige afvisning.

Braems og Horstmans interesse for salpeterhandelen var dog ikke slut hermed. Da tolden i 1640 blev nedsat fra de 14 rdl. pr. centner til 6 rdl., synes de strax at have grebet chancen for at lave forretning ved at skaffe forsyninger til Vesteuropa, der i over et år havde måttet undvære de normale tilførsler fra Oster-soen. Cracauw kunde 29. september meddele, at de havde fået lov til at føre ikke mindre end 4.000 centner toldfrit gennem Øresund, hvoraf de 2.000 allerede befandt sig i den Nederlandske koffardiflåde, som da lå i Sundet, mens resten ventede på at blive afskibet fra Danzig. Til erstatning for toldbeløbet skulde Horstman levere Christian 4. et parti krudt af tilsvarende værdi¹. Det ser altså ud til, at Braem og hans forretningsforbindelser har søgt at udnytte ikke blot toldforhøjelsen, men også den påfølgende toldnedsættelse til en handelsspekulation².

Spørgsmålet om den private spekulationshandel bag salpeter-tolden frembyder visse problemer. Carel van Cracauws opfattelse af forholdet, der i det foregående har været benyttet som udgangspunkt, synes at hvile på to påstande eller slutninger, nemlig for det første den mindre vidtgående, at Johan Braem drev sin spekulation på grundlag af en forudviden om tolden, og for

¹ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5905. *Lias. Denemarken 1640-42*, C. v. Cracauw til Generalstaterne 29. sept. og 13. okt. 1640.

² Også fra anden side synes der at have været interesse for at udnytte de særegne forhold for salpeterudførselen fra Polen. Den Nederlandske og Svenske kommissær i Danzig Paulus Pels skrev således 6./16. marts 1640 til Axel Oxenstierna, at den Polske storskatmester søgte at opkøbe alt Polsk salpeter efter råd af nogle Dansk-Portugisiske jøder, der vilde søge at opnå en ordning med Christian 4. om passagen af det gennem Sundet. Hvis Pels' oplysning er korrekt, må det nok snarest være jøden Gabriel Gomez i Glückstadt, der har været tale om. Han havde netop et par år forinden opnået Christian 4.s anbefalingsbrev til borgmestre og råd i Danzig for at begynde en fast handel på byen med udførsel derfra af adskillige varer (RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNA SAML.; RA. TKUA. ALM. AFD. — 1676. *Ausländisch 1638-39*, 29 a-b, 14. april 1638).

det andet på den mere vidtgående, at han ikke alene kendte tolden på forhånd, men selv havde fremkaldt den ved hjælp af sin indflydelse hos statholderen i København, Corfitz Ulfeldt.

Efter det i det foregående fremlagte materiale kan det vist betragtes som givet, at Cracauw havde ret i den første af disse påstande. Dog med visse modifikationer. Braems transaktioner i Danzig fandt nemlig først sted i december 1638 og januar 1639, mens Christian 4.s første ordre om salpeter-tolden blev undertegnet i Glückstadt allerede 20. november 1638. Der var imidlertid det ved denne ordre, at den ikke synes at være kommet til almindeligt kendskab. Tolderne i Øresund var taget i ed på ikke at røbe de ordrer om forandringer i tolden, som de fik fra kongen¹, og selv om der er sluppet enkelte antydninger ud om den planlagte høje salpeter-told², synes det dog først at have været ved ordrens fornyelse 28. februar 1639 og dens anvendelse over for de Hollandske salpeterskibe, der i det tidligste forår kom fra Danzig, at Nederlænderne og Danzigerne fik sikkert kendskab til den. Braem har altså efter alt at dømme faktisk kunnet udnytte en forhåndsviden, for så vidt som han var underrettet om den kongelige ordre af 20. november, hvad alt jo tyder på, at han har været. Når man søger en forklaring på, hvorfra han havde sin underretning, ligger det nok nærmest at søge den i det forhold, som Carel van Cracauw fremhævede i denne forbindelse, nemlig hans nære tilknytning til og gunst hos statholderen Corfitz Ulfeldt.

Johan Braem var på denne tid utvivlsomt Københavns største købmand og den, der havde det mest internationale snit med effektive og indflydelsesrige forbindelser i de vigtigste udenlandske handelscentre. Gennem al sin tid i København, hvor han havde bosat sig i 1618, havde denne Hamborger af Nederlandsk afstamning og med Portugisisk handelsuddannelse været nært knyttet til kongen og staten som storleverandør af alt fra krydderier til orlogsskibe, som aftager af kronens produkter, som kongens bankforbindelse, som ledende kraft i det Ostindiske

¹ Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 195 note 2.

² Jfr. s. 320.

Kompagni, som eneindehaver af privilegiet til hvalfangst ved Spitsbergen og Nordnorge, som leder af postvæsenet i Danmark og på mange andre måder. For en mand af denne kaliber måtte det naturligvis være meget nærliggende at søge kontakt med den opgående stjerne i statsstyret Corfitz Ulfeldt, der ved sin stilling som statholder i København havde en stærk indflydelse på finansstyrelsen og på fordelingen af ordrerne til statens leverandører bl. a. ved leverancerne til flådens udrustning. Mange træk tyder på, at det tidligt er lykkedes ham at træde i snævrere forbindelse med Ulfeldt, en forbindelse der vel nok kan have været til gensidig fordel. Allerede i 1637, samme år som Ulfeldt blev statholder, solgte Braem f. ex. sin gård på Gråbrødretorv til ham, og få år senere i 1641 kunde den Svenske resident Johan Strömfelt i en indberetning til sin regering anføre, at Johan Braem daglig omgikkes med de højeste ministre og jævnlig modtog breve fra Corfitz Ulfeldt, der på det tidspunkt opholdt sig i Regensburg på en diplomatisk sendelse til Kejseren. Også broderen Goddert Braem trådte nu stærkere frem i rampelyset. I marts 1639, altså netop som de Hollandske salpeterskibe i Sundet rantes af de nye toldforhøjelser, udnævntes han til øresundstolder og havde således mulighed for nidkært at våge over, at intet salpeter slap ufortoldet gennem Sundet i strid med kongens ordrer og broderens forretningsinteresser. Det er nok ikke helt tilfældigt, at Godderts førstefødte søn samme år i dåben fik navnet Corfitz¹.

Som forholdene ligger, er det vist altså meget naturligt med Cracauw at tro, at forbindelsen mellem Ulfeldt og Braem har spillet en rolle for salpeterspekulationen, og at Braem har haft

¹ Bricka: *Da. Biogr. Lex.* II, 585; Engelstoft: *Da. Biogr. Leks.* III, 560-61; Claus Plum: *Universitetsprogram o. Johan Braem (1646)*; *Kanc. Brevb. 1633-34* (Kbh., 1936), 729-30; *ibid. 1635-36* (Kbh., 1940), 681; *ibid. 1637-39*, 694; S. Elvius & H. R. Hiort-Lorenzen: *Danske Patriciske Slægter* (Kbh., 1891), 26-27; O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV* (Kbh., 1885), 220-24; RA. DA. KANC. B. 223 b. *Diverse akter og dok. vedr. afregning og kvittance III Johan Braem*; RA. RTK. *Afregninger VIII*, 15-17; RA. STOCKHOLM. DANICA. *Residenten Strömfells bref till K. M^t 1636-43*, kopi af indberetning 24. sept. 1641.

sin viden fra statholderen. Men selv om vi antager dette, ved vi ikke noget om, hvor vidtgående et muligt samarbejde mellem dem har været. Det er derfor meget vanskeligt at bedømme berettigelsen af den videregående slutning, som Cracauw synes at have draget af de kendsgerninger, han så, og af de rygter, han opnusede, nemlig at Braem ikke alene havde udnyttet sin viden, men også selv stod bag ved salpetertolden og direkte havde fremkaldt den. Denne slutning må naturligvis i endnu højere grad end den foregående hvile på den forudsætning, at Ulfeldt har anvendt sin indflydelse til fordel for ham. I og for sig er der selvfølgelig ikke noget i vejen for, at statholderen kan have benyttet sin stilling til at virke for indførelsen af en høj specialtold på salpeter, der kunde tjene som basis for Braems spekulationshandel. Men bortset fra, at kilderne, som man måtte vente, tier herom, kan der under alle omstændigheder næppe have været tale om andet end en yderligere tilskyndelse til støtte for forhold, som i forvejen gjorde kongen tilbøjelig til en sådan told. Grundlaget for den var naturligvis hans almindelige hævdelse af retten til at råde over den krigsmunition, der førtes gennem hans riger, men den øjeblikkelige anledning må snarest søges i den udenrigspolitiske situation i efteråret 1638 og foråret 1639. Christian 4. havde i løbet af 1638 foretaget betydelige rustninger og samlet hvervede troppstyrker i Holsten til afvisning af eventuelle Kejserslige eller Svenske indfald i landet. Mod slutningen af året vendtes hans opmærksomhed navnlig mod forholdene i den Nedersaxiske Kreds. Fyrsterne her søgte at danne et forsvars- og neutralitetsforbund for at kunne afvise både de Kejserslige og de Svenske troppers udsugelser og indkvarteringer i kredsens lande. For med større udsigt til held at kunne gennemføre dette søgte de energisk at drage Christian 4. med ind i forbundet i hans egenskab af Holstens hertug. Kongen var også selv meget tilbøjelig til at hjælpe kredsfyrsterne, ikke mindst da det navnlig var fra Svensk side, de truedes, idet den Svenske hærfører Banér i december 1638 rykkede over Elben ind i de Lüneburgske lande. Kun Rigsrådets bestemte modstand synes at have holdt ham tilbage fra at gøre fælles sag med

kredsen om at modsætte sig Svenskerne med magt. Også efter at disse forviklinger havde løst sig, vedblev situationen at være spændt. I februar 1639 var Christian 4. således øjensynligt bange for, at der forestod et snarligt Svensk angreb på Holsten og Danmark¹.

Under denne truende fare for krig eller i hvert fald væbnede sammenstød var det naturligt, at kongen tænkte på visse forholdsregler for at sikre sig de nødvendige krigsforsyninger, hvis det skulde gå løs. En hel række breve viser hans bestræbelser i denne retning. Den 9. oktober krævede han således Rigsrådets betænkning om, hvordan man skulde sætte grænser for hesteforsørgelsen, så man ikke selv kom til at mangle heste til krigsbrug². Ikke mindst salpeter synes kongen at have været nervøs for at komme til at savne. Den 24. oktober udgik der fra Glückstadt ordre til øresundstolderen Herman Holstein om at købe for 5.000 rdl. ulutret salpeter af de partier, der førtes gennem Sundet fra Danzig³. Den 8. november fik borger i København Johan Eттersen åbent brev om forpagtning af en krudtmølle i Skåne med det udtrykkelige vilkår, at han ikke måtte udføre det producerede krudt, men skulde tilbyde kongen det for en rimelig pris⁴. Den 14. november udstedtes et andet åbent brev, hvori kongen lovede sin faktor i Hamborg Albert Baltser Berns at støtte ham i hans bestræbelser for at begynde en salpeterhandel i Rusland, men på det vilkår, at han, hvis det ønskedes, skulde levere kongen halvdelen af det indkøbte salpeter for indkøbsprisen, og hvis han ved hjælp af kongens anbefalingsskrivelser fik et parti foræret af tsaren, skulde kongen have de $\frac{2}{3}$ af det⁵. I øvrigt synes Christian 4. på denne tid at have regnet med at kunne skaffe et betydeligt parti salpeter hjem fra Ost-

¹ Fridericia: *Danmarks ydre polit. Hist.* II, 92-101; *Kanc. Brevb. 1637-39*, 648-49.

² *Kanc. Brevb. 1637-39*, 532.

³ *Ibid.*, 540.

⁴ *Ibid.*, 543. — Udforselsforbud var dog en normal klausul i krudtmølleprivilegier.

⁵ *Ibid.*, 551; jfr. Bricka & Fridericia: *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve* IV, 299; *Kanc. Brevb. 1640-41* (Kbh., 1950), 494.

indien gennem den Danske handel på Østen, men denne plan lykkedes ikke. I maj 1639 henvendte han sig derefter til den Russiske tsar og bad ham under henvisning hertil og til, at hans forråd af salpeter var opbrugt, om at måtte lade opkøbe og udføre salpeter fra Rusland¹. Tsaren gav tilladelsen², men da kongen åbenbart frygtede for, at det kunde blive vanskeligt strax at få de ønskede mængder på det frie marked, og synes at have haft hast med at skaffe sig salpeteret, bad han 9. februar 1640 yderligere tsaren om, at hans faktor Peter Marselis måtte få lov til om nødvendigt at købe det fra tsarens egne lagre. På den måde synes han i 1640 at have fået 3.000 poud eller rundt regnet 1.000 centner salpeter til låns af tsaren³. Endelig må det bemærkes, at kongen fra slutningen af 1638 lod indkøbe ganske betydelige partier krudt igennem Københavnske handlende. Rentemestrene har således i 1639-40 — bortset fra betalingen af de sædvanlige små mængder salpeter, der leveredes af salpetersydere i Danmark — betalt 17.945 rdl. for 690 centner krudt (à 100 skålpund), som Rasmus Jensen (Helkand) og Margrethe Rosenmeyers fra den 30. november 1638 til den 11. november 1639 havde leveret til Tøjhuset⁴.

Ved siden af disse særlige Danske forhold kan der være grund til at fæstne opmærksomheden ved den Nederlandske salpeterexport fra Østersø-området og de årsager, der kan have ligget i den til salpetertoldens indførelse. Man finder her en iøjnefaldende stærk stigning i exporten i årene 1635 til 1638-39. Den afspejles i følgende tal for salpetertransitten gennem Sundet på Neder-

¹ RA. DA. KANG. U. A. *Russiske acta 1631-70*, 52a-53a, Chr. 4. til storfyrsten af Moskva 4. maj 1639. — Der var tidligere hjemsendt visse partier salpeter fra Ostindien, i 1633 således 284 centner og i 1636 53 centner (RA. DA. KANG. RTK. AFD. B. 244 b. *Sager ang. det Ostindiske Handelskompagni 1617-48* III, 3). Jfr. *Kong Chr. den Fjerdes egenh. Breve* IV, 270.

² RA. TKUA. RUSLAND A. I. 5. *Brevvevling mellem tsar Michael Feodorowitsch og kong Christian 4. 1629-39*, tsaren til Chr. 4. 6. okt. 1639.

³ RA. DA. KANG. U. A. *Russiske acta 1631-70*, 54b-56a, 68a-69a, 114a-115b, Chr. 4. til storfyrsten af Moskva 9. febr. 1640, 5. jan. 1641, 30. okt. 1647.

⁴ RA. *Rentemesterregnskab 1639-40. Udgift*, 104a-105a.

landske skibe, nemlig 1635: 2.439 $\frac{1}{2}$, 1636: 5.578, 1637: 8.299 og 1638: 9.796 centner¹. I 1639 kom der, som vi har set, allerede med de tidligste skibe omkring 9.000 centner til Sundet². Denne stærke stigning i udførselen har efter alt at domme fremkaldt mærkbare prisstigninger på salpeteret. Det fremgår bl. a. af, at Carel van Cracauw om de 25 rdl. pr. centner, som skipperne i 1639 skulde opgive salpeterværdien til, bemærker, at det var en høj pris³. Over for den voldsomme stigning i eksporten i årene forud for salpeteretoldens indførelse står et endnu voldsommere fald som en direkte virkning af denne. I 1640 var transitten på Nederlandske skibe kun 3.671 centner⁴, og i 1641 faldt tallet endog til 2.427 centner⁵. Jævnside med det kraftige fald i eksporten må salpeterprisen i udskibningshavnene være faldet stærkt. Den Nederlandske og Svenske repræsentant i Danzig Paulus Pels udtalte således i 1639-40 i flere breve, at prisen var lavere end i mange år, nemlig 39-43 gylden, altså 16-17 rdl., pr. centner⁶.

Det er antagelig på denne indre og ydre baggrund og i forbindelse med de omtalte forholdsregler, at ordrerne af 20. november 1638 og 28. februar 1639 om salpeteretolden må ses. Ud fra det synspunkt, kongen anlagde med hensyn til sin ret til at råde over den krigsmunition, der førtes gennem hans områder, måtte det synes ganske naturligt, at han i en situation, hvor han selv trængte til salpeter, gjorde sin tilladelse til fri gennem-

¹ Nina Bang: *Tabeller over Skibsart og Varetransport gennem Oresund 1497-1660*. II A (Kbh., 1922), 423, 443, 447, 451, 455-56, 468, 480.

² Jfr. s. 324.

³ ALG. RA. HAAG. ST. GEN. 5904. *Lias. Denemarken 1636-39*, indlæg til C. v. Cracauws skrivelse til Generalstaterne 18. marts 1639.

⁴ Af ØRESUNDSTOLDREGNSKABERNE, *Indlægtsbilag 1640 A, B, C* fremgår det endda, at det hovedsagelig drejede sig om en del af det parti, Christian Horstman havde sluttet kontrakt om at måtte føre igennem uden direkte toldbetaling (jfr. s. 340), og desuden om et mindre parti, som den Franske konge havde fået tilladelse til at lade passere for den gamle told (jfr. s. 325 note 2).

⁵ Nina Bang: *Tabeller* II A, 463, 467, 487, 489.

⁶ RA. STOCKHOLM. OXENSTIERNAS SAML., Paulus Pels til Axel Oxenstierna, Danzig 8. 18. novbr. 1639, 3. 13. og 7. 17. aug. 1640.

forsel i Sundet afhængig af en stor told, der måske dels kunde begrænse den stærkt stigende udforsel og derved trykke prisen på salpeter i Ostersø-området og således skaffe ham bedre køb, dels indbringe ham midler til hans egne nødvendige køb af salpeter og andre krigsfornødenheder. Hertil kom hans stadig mere indædte uvilje mod Nederlænderne, som det — vel navnlig på grund af deres maskepi med Svenskerne — voldte ham sand fryd at træde over tærne, uden at han vilde indse, at han netop derved løb en dødelig risiko for at skabe et virkeligt Svensk-Nederlandsk samarbejde imod sig. Det er ikke usandsynligt, at det har spillet en rolle, at han med tolden kunde genere Nederlændernes og navnlig Franskmændenes krigsforsel, der var en støtte for den Svenske politik i Tyskland¹. Alt i alt var der således politiske momenter nok, der kunde gøre kongen tilbøjelig til at indføre en høj salpeteretold, så at man ikke behøver at fremdrage private spekulationsinteresser til forklaring. At disse alligevel gennem statholderen kan have virket yderligere tilskyndende, er vel muligt, men intet kan siges herom, da kilderne, bortset fra Cracauws løse antydninger, tier.

I øvrigt kunde mistanken, hvis man med Cracauw vil søge oprindelsen til tolden i private interesser, måske også rettes til anden side, selv om vore kilder ikke direkte antyder noget herom. Det er i hvert fald påfaldende, at det familieføretagende, der i disse år vinder så stærkt fodfæste i Dansk-Norsk erhvervsliv som en af statens vigtigste forretningsforbindelser, den Nederlandsk-Hamborgske handelsslægt Marselis-Berns åbenbart interesserede sig stærkt for salpeterhandelen. Christian 4.s faktor i Hamborg Gabriel Marselis d. æ.s sønner Selio og Gabriel Marselis d. y., der på denne tid virkede i Amsterdam, var kendt som købmænd i krigsmunition og stærkt mistænkt for uden smålige hensyn at

¹ Derimod kunde tolden for så vidt blive en direkte fordel for Svenskerne, som standsningen af transitten gennem Sundet gjorde det muligt for dem at købe salpeteret billigere end hidtil i Danzig. Det synes da også, som om de har søgt at benytte sig af lejligheden til at opkøbe betydelige partier. — Jfr. *Handlingar rörande Sveriges historia 3. serien. Svenska riksrådets protokoll VII* (Stockh., 1895), 502.

forsyne Nederlandenes fjender med kontrebandevarer, bl. a. salpeter¹. Hans svigersøn Albert Baltser Berns, der drev forretning i Hamborg sammen med en tredie af hans sønner Leonhard Marselis, fik som nævnt i efteråret 1638 løfte om Christian 4.s bistand over for tsaren for at opnå tilladelse til at begynde en export af salpeter fra Rusland, et foretagende der åbenbart skulde varetages af den fjerde af Gabriel Marselis d. æ.s sønner, Peter Marselis, der var fast bosiddende købmand i Rusland og virkede som den Danske konges faktor, for hvem han bl. a. også skulde foretage salpeteropkøb. Endelig har vi set, hvorledes det var Gabriel Marselis d. y. og Albert Baltser Berns, der i 1640 ordnede tilbagekøbet af det salpeter, som året før var blevet beslaglagt i Sundet. Dette indflydelsesrige handelsdynastis interesse for salpeterhandelen er således åbenbar, og det kunde være fristende at se en forbindelse mellem dets planer om at etablere salpeterindkøb i Rusland, hvorfra udførselen jo kunde ske over Arkangel og dermed uden om Østersøen, og den kgl. ordre om forhøjelse af salpeteretolden i Sundet, der udstedtes første gang fra Glückstadt nogle få dage efter, at kongen havde givet sit skriftlige løfte om at støtte disse planer. Noget direkte medhold i kilderne finder en sådan gisning imidlertid ikke.

Det materiale, der her er fremdraget lider utvivlsomt af svagheder og ufuldkommenhed. Det er meget sandsynligt, at det ved fremtidige fund i hjemlige eller fremmede arkiver vil kunne fuldstændiggøres og fremstillingen måske udvides eller korrigeres. Som det er, synes det dog at tillade den slutning, at salpeteretolden af 1638-39, der hidtil i den historiske litteratur kun har været omtalt for sine udenrigspolitiske virkninger skyld, også fra et handelshistorisk synspunkt frembyder forhold af interesse. Det synes evident, at den af i hvert fald een af den Københavnske storhandels mest fremtrædende repræsentanter har været benyttet som grundlag for spekulationsforretninger

¹ Violet Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, 39-40, 113; Fridericia: *Danmarks ydre pol. Hist.* II, 231-32; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* LII (1935), II 51.

af international karakter og format. Om den også har sin oprindelse heri, er mere tvivlsomt, men allerede det, at samtiden troede på muligheden deraf, er værd at konstatere. Materialet kaster således lys fra en ny side over salpetertolden, hvis politiske betydning i vor historie er åbenbar, idet den blev en vigtig faktor for det Svensk-Nederlandske samarbejde, der i de følgende år fik så skæbnesvangre følger for Danmark og Norge.

Summary.

During the 1630's relations between Denmark and the Netherlands seriously deteriorated on account of the heavy and repeated increases of the dues exacted in the Sound. Undoubtedly, the most famous single increase is the saltpetre duty of 1638-39. Because of its extreme character it may justly be considered as the climax of the Sound dues policy of Christian 4.

The first special duty on saltpetre and other war munitions — 1 per cent to be paid *ad valorem* — was introduced in 1635. After the general increase in 1638, on an average doubling the revenue of the Sound dues, the saltpetre duty was approximately $\frac{3}{4}$ dollar (*rdlr.*) per cwt. On 20. November 1638 and again on 28. February 1639 Christian 4. ordered his customs officers in the Sound to levy a duty on saltpetre of no less than 14 dollars (*rdlr.*) per cwt. This extremely high tariff was tantamount to a taxation on saltpetre and gun-powder of 50-100 per cent of the normal value of these goods.

The new impositions roused a great fury among the Dutch merchants, especially those of Amsterdam, and the States General decided to instruct Carel van Cracauw, their resident in Denmark, (1) to forbid the masters of ships passing the Sound with saltpetre to pay the duty, and (2) to make all efforts to obtain abolition of it. He did not, however, succeed in this. A further development took place when Christian 4. on 20. April/1. May took the 19 Dutch ships detained at Elsinore to Copenhagen and unloaded 14/18 or nearly 78 per cent of the saltpetre contained in them, equivalating the duties in cash at a saltpetre-price of 18 dollars (*rdlr.*) per cwt. In reality this taxation in kind was much more unfavourable to the owners than paying in cash, because in this way payment was taken for the total cargoes of saltpetre, although only little more than one fifth of them really passed the Sound. Of course, this procedure only stimulated the Dutch fury, and as no redress

was achieved by diplomatic negotiations the saltpetre duty seems to have been an important factor in the Dutch-Swedish co-operation initiated shortly afterwards and displaying its disastrous effects for Denmark during the war of 1643-45 with Sweden.

No other explanation of the saltpetre duty has ever been given than a general reference to the immoderation and imprudence of the policy of Christian 4. in regard to the Sound dues. Some contemporary sources, however, suggest another explanation, mentioning a speculative trade having been carried out behind the high tariff. The States General made the first hints in this respect, and in May 1639 their resident in Denmark thought himself able to confirm their suspicion. He had found out that during the winter Johan Braem, a prominent citizen of Copenhagen, had ordered Christian Horstman, his factor in Danzig, to buy considerable quantities of saltpetre for deliverance in Amsterdam during the spring. The purchase was performed by Horstman with the aid of Tewes Sivertsen, a citizen of Danzig, and in Amsterdam Braem's assistants were said to be Jeronimus and David Heesters, brothers and merchants, and Philips Pelt, Braem's factor. By way of the rising prices in Amsterdam to be expected as a result of the duty the speculators were likely to make an easy and considerable profit. The resident's observations are fully supported by other sources. The most convincing evidence is given by notarial acts found among the papers of the Amsterdam notary Jan Warnaezsz. disclosing contracts made by Tewes Sivertsen for the deliverance of more than 2000 cwts of saltpetre in Amsterdam to Johan Braem or the Heesters. Insufficiency of the sources makes it impossible to establish Braem's actual benefit from the transactions.

The Dutch resident obviously drew two conclusions from his observations, viz. (1) that Braem knew of the duty before it was introduced and based his transactions on this knowledge, and (2) that Braem was the real originator of the duty, explaining both conclusions by the fact that he was strongly favoured by Corfitz Ulfeldt, the King's son-in-law, vice-roy in Copenhagen and leading statesman. There may be little doubt that the resident was right in his first conclusion, and probably Braem had his advance knowledge from the vice-roy. Possibly he was right in his second conclusion too, but no certain evidence of this is likely to be found. Besides, several other circumstances might dispose the King to introduce an especially high tariff on saltpetre. The development in Germany threatened to bring about a war between Denmark and Sweden, and the King seems to have feared lack of saltpetre for gun-powder. He tried to buy considerable quantities in the

Sound, in East India and in Russia. Just during the years 1635-39 the Dutch export of saltpetre from the Baltic increased very markedly, undoubtedly resulting in some rise of prices. This situation in itself could present a sufficient explanation of the reasons for the introduction of the saltpetre duty, but of course the influence of the vice-roy representing Johan Braem's speculation interests may have given an additional impulse.
